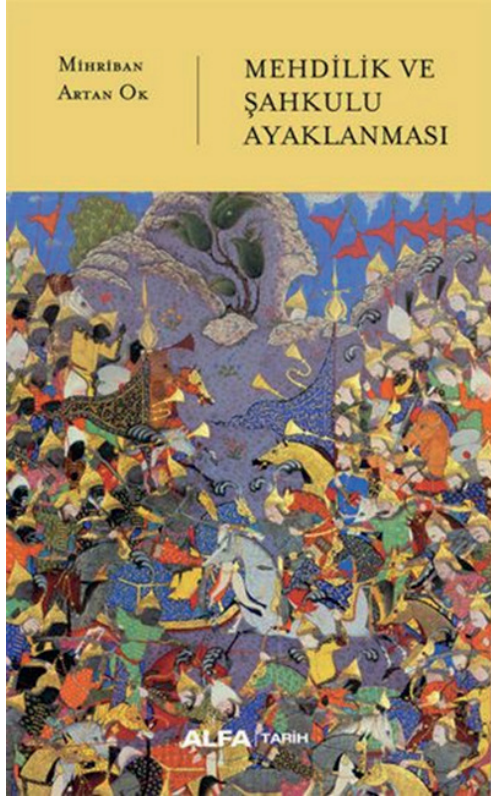

Artan Ok, Mihriban (2024). *Mehdilik ve Şahkulu Ayaklanması*, İstanbul:
Alfa. 360 sayfa ISBN: 978-625-449-887-9.

İlgar BAHARLU *

Kurtarıcı tasavvuru; toplumları içinde buldukları sosyoekonomik ve sosyopsikolojik sıkıntılardan kurtaracak, onlara huzuru ve refahı müjdeleyecek, yeryüzünde adaletin timsali olacak karizmatik bir liderin geleceği yönündeki düşünceler çerçevesinde teşekkül etmiştir. Semavi dinler ve beşerî inanışlarda olduğu

* Doç. Dr., Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Hacı Bektaş Veli Araştırma ve Uygulama Enstitüsü, Alevi Bektaşî Kültürü Anabilim Dalı, ilgARBaharlu@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5200-1705.

gibi çeşitli uygarlıklarda da görülen kurtarıcı tasavvuru toplumlarda zamanla temel kabullerden biri olmuştur. Bu tasavvur, birçok din ve inancın kültürüne, tarihine, psikolojik, sosyolojik ve ekonomik durumuna göre teşekkül etmiş ve birbirinden farklılık göstermiştir. Haliyle de eklektik/senkretik bir yapı arz etmiştir. Birçok dinde ve kültürde olduğu gibi İslam kültüründe de mevcut olan kurtarıcı tasavvuru; İslam'ın kendi iç dinamikleri, dönemin konjonktürü, siyasi olayları, sosyoekonomik ve sosyopsikolojik sebepler, İslam'ın devraldığı kozmopolit kültür, yayıldığı coğrafi havzada mevcut olan felsefi akımlar, batını yorumlar, diğer din ve kültürlerden etkilenecek muhtevasını oluşturmuştur. Söz konusu kurtarıcı tasavvurunu bu kitapla Semavi dinlerde, beşerî inanışlarda, İslam kültüründe, İslam'ı kabul eden Türk coğrafyasında, Kızılbaş gruplarda nasıl teşekkül ettiği kronolojik olarak ilk defa bir bütün olarak ele alınmıştır (s. 9-10).

Çalışma sırasıyla *Takdim* (s. 9-11), *Önsöz* (s. 13-14), *Kısaltmalar* (s. 15), *Haritalar Listesi* (s. 16), "*Giriş*" (s. 17-103), Birinci Bölüm: "*İslam Düşünce ve Kültür Tarihinde Kurtarıcı (Mehdi) Tasavvurunun Tezahürü*" (s. 105-176), İkinci Bölüm: "*Osmanlı Devleti'nde Mehdi Tasavvurunun Tarihsel Arka Planı ve Kızılbaş Mehdiliğinin Teşekkülü*" (s. 177-248), Üçüncü Bölüm: "*Şabkulu Ayaklanması ve Bir Slogan Olarak "Mehdilik"*" (s. 249-317), "*Sonuç*" (s. 319-325), "*Kaynakça*" (s. 326-349), "*Ekler*" (s. 350-360).

Uzun bir Giriş yazan Artan Ok'un bu bölümü, metodolojik olarak çalışmanın yöntemi, kavramsal çerçevesi ve literatür değerlendirmesinin yapıldığı kısmı oluşturmaktadır. Bu kısımda Kurtarıcı tasavvuruna dair ele alınan tematik yaklaşımlar, çalışmanın disiplinler arası bir çalışma metoduyla yapıldığına delalet etmektedir. Tematik yaklaşımlar ve literatür değerlendirmesi açısından bakıldığında yazar bu çalışmada hadis, dinler tarihi, mezhepler tarihi, tasavvuf, sosyoloji, psikoloji, tarih, coğrafya, dilbilimi gibi birden fazla disiplinine başvurması da konuya disiplinler arası bir bakış açısıyla yaklaştığını göstermektedir. Çalışmada önemli yer tutan kavramsal çerçevede "*Kızılbaş, Alevi, Şia, Gaybet ve Recat/Ricat ve Mehdi*" kavramlarının tarihsel süreç içerisinde kullanımı ve muhtevası bakımından geçirmiş olduğu değişim dönüşümler yine çalışmanın giriş kısmında kaynaklar ışığında aydınlatılmıştır.

Artan Ok, kitabın Giriş bölümünde "*İslam Öncesi Dinlerde-İnançlarda Kurtarıcı Tasavvuru ve Arka Planı*" adlı başlıkta ise Mehdi tasavvurunun teşekkülünde etkili olan mitolojik ve ütopyik unsurlara, tarihte ilk bilinen kurtarıcı figürler ve zuhur ettiği medeniyetlere, İslam öncesi inanç ve dinlerden olan Budizm, Hinduizm, Zerdüştilik, Yahudilik ve Hristiyanlıktaki kurtarıcı tasavvuruna dair emareleri incelemiş İslam'daki

kurtarıcı tasavvuru ile ortak olan öğelere vurgu yapmıştır (s. 65-103). Yazar tarafından giriş kısmında uzunca yazılan “İslam Öncesi Dinlerde-İnançlarda Kurtarıcı Tasavvuru ve Arka Planı” adlı başlığın müstakil bir bölüm mahiyetinde olduğunu da söyleyebiliriz.

Çalışmanın ilk bölümü olan “İslam Düşünce ve Kültür Taribinde Kurtarıcı (Mehdi) Tasavvurunun Tezahürü” (s. 105-176) adlı birinci bölümünde ise İslam bağlamında kurtarıcı düşüncesi üzerinde durularak Mehdi Tasavvuru irdelenmiştir. Bu bölümün alt başlığı olan “Mehdi’nin Soyu, Hüküm Süreceği Zaman ve Özellikleri” (s. 105-107) adlı başlıkla Mehdi figürü genel olarak tanımlanmıştır. Daha sonra “Mehdi’nin Alametleri ve Yapacağı İşler” (s. 107-113) adlı başlıkta da delaletlerinden ve zuhur ettiğinde yapacaklarından bahsedilmiştir. Bu bölümde en dikkat çeken alt başlıklardan biri de “Mehdi Tasavvurunun Teşekkülündeki Etkenler” (s. 113-142) adlı başlıktır. Bu başlıkta İslam’ın devraldığı dinsel miras ve etkileşim unsurları detaylı bir şekilde incelenerek Mehdi tasavvurunun kökenine dair çıkarımlarda bulunulmuştur. Yazar daha sonra Mehdi tasavvurunun oluşmasında Gnostizmden örnekler vererek Gnostik düşüncesinin etkisi üzerinde durmuştur. Ayrıca yazar bu bölümde İslam’ın yayıldığı coğrafi havzadaki dinsel, kültürel ve mitolojik unsurların, Dört Halife döneminde yaşanan siyasi olayların ve sosyopsikolojik unsurların da bir kurtarıcı fikrine zemin oluşturduğuna dikkat çekmiştir.

Birinci bölümdeki bir diğer önemli husus ise “Mehdi Tasavvurunun İslami Fırkalarda Tezahürü” (s. 142-176) adlı başlık oluşturmaktadır. İlk olarak erken İslam döneminde Gâli Şii fırkalarında Mehdi tasavvurunun nasıl teşekkül ettiğine, sonraki süreçlerde diğer Gâli Şii fırkalarında farklı farklı kişilerin ve imamların Mehdi olarak görülmesi meselesine tarih ve İslam kaynakları çerçevesinde açıklık getirmiştir. Bu konuyla ilgili tartışmalara da yer vermiştir. Gâli Şii gruplarında Mehdi tasavvurunun detaylı bir şekilde analiz eden yazar aynı şekilde Sünnî gruplarda da Mehdi tasavvurunun nasıl oluştuğuna değinmiştir. Bu konudaki görüşlere etraflıca yer vermiştir. İslamî fırkalardaki Mehdi tasavvurunun teşekkülüne ayrıntılı bir şekilde yer veren yazar diğer İslamî akımlardan olan İbâdiyyelik, Bâbîlik ve Kadîyanilik arasında Mehdi tasavvurunun oluşumuna, buna zemin hazırlayan unsurlara da eserinde yer vermiştir. Son olarak bu bölümde İslam çerçevesinde Mehdi tasavvurunun çok boyutlu bir şekilde ele alan yazar, özellikle meseleyi tasavvufî açıdan “Tasavvufta Mehdi Anlayışı” (s. 162-177) adlı başlık altında tasavvuf klasikleri minvalinde incelemesi çalışmaya derinlik katmıştır diyebiliriz.

“Osmanlı Devleti’nde Mehdi Tasavvurunun Tarihsel Arka Planı ve Kızılbaş Mehdiliğinin Teşekkülü” adlı ikinci bölümde ise Mehdilik bağlamında tarihsel unsurlar, ayaklanmalar, devlet liderlerinin karizmatik yönü analiz edilmiştir (s. 177-248). İlk olarak “Osmanlıların Devraldığı Miras ve Tarihsel Unsurlar/Olaylar” (s. 177-215) adlı alt başlıkta 11-14. yüzyılları arasında Anadolu’nun Türk-İslam kültürüyle sentezlenmesi süreci anlatılmıştır. Bu minvalde Moğol İstilasından önceki ve sonraki süreçler, bu istilanın Anadolu’ya etkileri üzerinde durulmuştur. Daha sonra kronolojik olarak Babailer Ayaklanmasına, bu ayaklanmanın Anadolu halkına sirayetine, ayaklanma liderinin Mehdi olarak algılanmasına değinilmiştir. Özellikle de bu ayaklanma tabanını oluşturan Türkmen zümrelerin zihin dünyasındaki Mehdi tasavvurunun nasıl bir lider etrafında vücut bulduğuna vurgu yapılmıştır. Yine bu başlığın alt başlıklarında Mehdi tasavvurunun Osmanlı coğrafyasında görülmesinde Hurufiliğin etkileri olduğunu söyleyen yazar, bu etkilerin bilhassa Ön Kızılbaş gruplarda sıklıkla görüldüğüne işaret etmektedir.

İkinci bölümde üzerinde durulan bir diğer “Anadolu Türkmenlerinin Erdebil Tekkesiyle İlişkisi” (s. 216-226) adlı alt başlıkta ise Anadolu’da yaşayan Türkmenlerin tarihsel süreç içerisinde Erdebil Tekkesiyle kurmuş oldukları bağlantıya, aralarındaki manevi bağa ve Türkmenlerin tekkenin şeyhlerine bakışına değinilmiştir. Özellikle Anadolu’daki Türkmenlerin Erdebil Tekkesinin şeyhlerini bir kurtarıcı olarak görmelerine dikkat çekilmiş ve Mehdi tasavvuru açısından değerlendirilmiştir.

İkinci bölümün en dikkat çekici başlıklarından biri de “Hicri 1000 Yılına Yaklaşmasıyla İslam Dünyasında Beklenen Mehdi Algısının Yansımaları” (s. 227-248) adlı alt başlık olduğunu söyleyebiliriz. Mehdi tasavvurunu Hicri 1000 yılının yaklaşmasıyla bu düşüncenin İslam coğrafyasında hız kazandığına, eş zamanlı birçok liderin, şeyhin veya devlet başkanının kurtarıcı/Mehdi olarak tebaası tarafından kabul görüldüğünü ifade eden yazar, liderlerin karizmalarını güçlü kılmak veya rakip gördüğü devlete karşı güç kazanmak için Mehdiliği bir meşruiyet kaynağı olarak kullandığını ifade etmiştir. Yazarın bu başlık altında ele aldığı “Kızılbaş Gruplarda Mehdi Algısı ve Şah İsmail’in Mehdiliği Meselesi” ve “16. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Sultanlarının Dinsel-Siyasi Kimliğinin Oluşumu ve Mehdi Algısı” adlı başlıklar ise bu bağlamda çalışmaya derinlik ve özgünlük katmıştır. Yazar burada İslam devletlerinden olan Osmanlı Devleti, Safevi Devleti ve Babürlerin kendi sultanlarını eş zamanlı olarak birer kurtarıcı görmesini, Mehdi tasavvurunun liderler tarafından kendi karizmalarını güçlü kılmak ve rakip

gördükleri diğer İslam devletlerine karşı bir savunma olarak başvurdukları bir araç olarak kullandıklarını ileri sürmüştür.

Çalışmanın son bölümü olan üçüncü bölüm “*Şahkulu Ayaklanması ve Bir Slogan Olarak ‘Mehdilik’*” adlı başlıkla yazılmıştır (s. 249-318). Son bölümde ilk olarak Şahkulu’nun kimliği aşikâr edilerek Safevîlerle münasebeti oraya konulmuştur. Daha sonra ayaklanmanın sebeplerini “*Otorite Boşluğundan Kaynaklanan Sebepler*” (s. 253-258), “*Sosyoekonomik Sebepler*” (s. 258-262) ve “*Siyasi/İdeolojik Sebepler ve Safevîlerle İlişkisi*” (s. 262-266) bağlamında ayrı ayrı incelemiştir.

Bu bölümde dikkat çekici başlık ise “*Şahkulu Ayaklanmasının Dinsel Yönü, Ayaklanmada Mehdi Tasavvuru ve Hicri 1000 Yılıyla İlişkisi*” (s. 266-285) olmuştur. Bu başlık çalışmadaki Mehdi tasavvurunun Şahkulu’nda nasıl tezahür ettiği dönemin kaynakları, Şahkulu’nun söylemleri, ona destek veren tebaanın yaklaşımlarından yola çıkarak analiz edilmiştir. Yine söz konusu başlıkta ayaklanmanın dinî bir ayaklanma olmadığı, dinî bir argüman olarak Mehdiliğin kullanıldığı belgeler ışığında yazar tarafından izah edilmiştir. Ayrıca yazar tarafından Hicri 1000 yılında zuhur edeceği düşünülen Mehdi ile Şahkulu’nun ilişkilendirilmesi de meselenin daha derin ve toplumun zihin dünyasıyla doğrudan ilişkili olduğunu ileri sürülmüştür. Dönemin İslam kaynaklarıyla örtüşen bu düşünce yazarın ileri sürdüğü tezi destekler mahiyette olduğu söylenebilir.

Yazar “*Şahkulu Ayaklanması*” adlı başlıkta Şahkulu Ayaklanmasının nasıl başladığına, ayaklanmanın seyrine, Osmanlı Devleti’nin ayaklanmada defalarca yenilmesinden ve bu yenilgilerden dolayı Hadım Ali Paşa’nın ayaklanma bölgesine serdar olarak atanmasından bahsetmiştir (s. 285-306). Özellikle Osmanlı Devleti’nin kalıcı bir çözüm yerine geçici çözümlere başvurduğuna, ayaklanan kitlelerin sorunlarını dinlemediğine dikkat çekmiştir. Zira sonraki yıllarda vuku bulan ayaklanma tabanı bu sebeplerden dolayı devlete küserek yeni liderler etrafında toplanan büyük kitleler haline gelmiştir. Kısaca Osmanlı Devleti’nde ayaklanmaların katı bir şekilde bastırılması ve yaşanan problemlerin temeline inilmemesi başka ayaklanmaların oluşmasına zemin hazırladığı söylenebilir. Yazara göre “*Şahkulu Ayaklanmasının Doğurduğu Sonuçlar*” (s. 306-319) Kızılbaşlar için hazin olmuştur. Osmanlı Devleti için ise askerî açıdan iyileşmeye doğru adımların atılmasına neden olmuştur. Bunun da sonraki süreçte hem Kızılbaşlar için hem de Safevîler için büyük bir tehdit oluşturduğunu zikretmiştir. Ayrıca bu ayaklanmanın tarihin seyrini değiştirerek Şehzade Ahmed yerine Şehzade Selim’in başa gelmesine olanak sağladığını da özellikle vurgulamıştır.

Yazar, çalışmanın sonuç kısmında kurtarıcı inancını kurtuluş teoloji bağlamında ele alarak, bu düşüncenin İslam önce dinlerde, inançlarda ve kültürlerdeki teşekkülünü tartışarak İslam'a hangi kanalla sirayet ettiğine açıklık getirmiştir. Daha sonra Anadolu coğrafyasına bu düşüncenin nasıl geldiğini ve hangi süreçten geçtiğini kronolojik olarak aktarmıştır. 16. yüzyılda Türk-İslam devletleri olan Osmanlı Devleti, Safevî Devleti ve Babür Devleti'nde bu tasavvurun nasıl görüldüğüne ve bu devletlerin liderleri olan Bayezid'in, I. Selim'in, Kanuni Sultan Süleyman'ın, Şah İsmail'in ve Ekber Şah'ın Mehdi sıfatını bir karizma aracı olarak kullandığını vurgulamıştır. Bu yüzyıldaki devletlerin ve liderlerin bu yaklaşımı Mehdi tasavvuruna tarihsel ve inançsal olarak yabancı olmayan halkın zihin dünyasında yatan Mehdi inancını 16. yüzyılda canlılığını artırdığını ifade etmiş ve Mehdi tasavvurunu birbirinin gücünü bertaraf etmek ve iktidarlarını sağlamlaştırmak için bir araç olarak kullandıklarını da özellikle belirtmiştir. Şahkulu Ayaklanmasını ise her yönüyle ele alınarak ayaklanmadaki Mehdi tasavvuruna ve bu tasavvurunun yine Hicri 1000 yılına ilişkisine değinilmiştir.

"*Mehdilik ve Şahkulu Ayaklanması*" isimli bu çalışmada, Mehdi tasavvurunun oluşumuna zemin hazırlayan din ve düşünceleri analiz ederek İslam'daki teşekkülünü ve etkileşim unsurlarını ayrıntılı bir şekilde ele alarak erken dönem Şii fırkalarında, Sünni fırkalarda, Kızılbaşlıkta, 16. yüzyıl İslam devletlerinin sultanlarında bu tasavvurun genel olarak nasıl vücuda geldiğine değinilmiştir. Daha özele inerek bu tasavvurun Şahkulu liderliğinde nasıl tecelli ettiğine, Şahkulu ayaklanmasında bu tasavvurun kitleler üzerindeki etkinin ayaklanma liderine ve ayaklanmaya nasıl bir boyut kazandığına vurgu yapmıştır. Ayrıca kurtuluş umudu içinde olan ayaklanma tebaası tarafından Hicri 1000 yılının yaklaşmasıyla Mehdi'nin geleceği fikrinin tekrar canlanmasına ve Şahkulu etrafında bir araya gelmelerine olanak sağlamıştır. Bu çalışma, ilk defa Mehdi tasavvurunun kurtuluş teolojisi bağlamında etraflıca ele alınması ise akademik alana yeni bakış açısıyla farkındalık kattığını düşünmekteyiz.

Söz konusu çalışma özetle Türk-İslam düşüncesinde ve Osmanlı Devleti'nde 1511 yılında görülen Şahkulu Ayaklanmasındaki Mehdi tasavvurunun sosyoekonomik ve sosyokültürel sebeplerini, siyasi ve tasavvufî yönünü bir bütün olarak ele alan akademik bir çalışma olması bakımından özgün bir yere sahip olduğu söylenebilir. Şahkulu Ayaklanmasının Mehdi tasavvuru merkezli ele alınması ise Kızılbaşlığın/Aleviliğin mehdilik algılarının/hareketlerinin etrafında yapılacak araştırmalara yeni bir boyut ve bakış açısı kazandıracağı ve akademik anlamda Kızılbaş ayaklanmalarındaki Mehdi tasavvurlarına yönelik önemli bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz.